

अथैतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो युगपदभिमर्शनेन विधत्ते—
 “अथैनेऽभिमर्शतीति * । शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वय विधत्ते— “शर्म च स्थ इति † ।
 कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोध्ये । ‘शर्म’ शरण ‘च’ ‘स्थ’, युव-
 योरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरण’ भवथ , ‘वर्म’
 कवच ‘च’ अस्य ‘स्थ’ भवथ । ‘अच्छिद्रे’ छिद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणे ‘उभे’ युवा व्यचस्वती’ आकाशधन्यौ भूत्वा ‘सवसायाम्’
 आच्छादयता मृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीष
 पशव्यम् अग्निम्’ ‘विभृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभाव । एतयो शरणत्व कवचत्वम् । मृत्पिण्ड मुद्दिश्य
 व्याचष्टे— “शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

“सवसाया मिति § । ‘समीची’ समञ्चने, युवा कृष्णा-
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन विज्ञानेन , ‘आत्मना’ अवयव-
 सस्थानेन च ‘सवसायाम्’ सञ्छादयताम् ‘एन’ मृद्रूप मग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’ स्वगताभावेतो ‘अजस्रम्’ अनुपक्षीणम्
 ‘इत्’ एष ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तर्’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेष ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धे ॥ व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
 इति ॥ ११ ॥

* “अथैने मभिमर्शतीति”—इति सायणभाष्यतपाठ ।

† वा० ख० ११ ३०, ३१ ।

‡ अदा० आ० १३ धा० ।

§ वा० ख० ११ ३१ क ।

॥ वा० ख० ११, ३२ ख ।

अभिमर्शनमन्त्रगता द्वित्वसङ्ख्या यजमानाग्निरूपेण प्रश-
सति— “दाभ्या मिति , व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

— — —

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ मृत्पिण्डं मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसौति
पशव्यो ऽसौत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष ह्रीदु सर्वं विभ-
र्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्नं ऽहुतिं प्राणो
वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएतं मग्ने निरमन्यत्तद्यो-
ऽसावग्ने ऽग्निरसृज्यत सोऽसौति तदाह तं मेवैन
मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति‡ । अभ्या च दक्षिणतो
हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

* १६६ ए० ३ पं० इष्टव्यमिति ॥

† ‘करोति’—इति ख । ‘करोति’—इति छ ।

‡ ‘परिगृह्णाति’—इति क, छ ।

यव्वीं निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथव्वीं
प्राणो वा ऽएत मुग्गेऽङ्गो निरमन्यन् मूर्ध्नी विष्वक्ख
व्वाघत इत्यस्य सुर्वस्य मूर्धं इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्दृषिं । पुत्र ईधे ऽअथव्वण
इति व्वाग्वै दध्यङ्दाथव्वणं स एनं तत ऐन्ध
व्वृत्रहण पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन्
पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो व्वृषा । समीधे दस्यु-
हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो व्वृषा स एनं तत
ऐन्ध धनञ्जयं रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
व्वृष्युः ॥ ४ ॥

गायत्रीभि । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्वाञ्चो द्वौ
तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग घ ।

† मित्येतत्—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै
 त्रिष्टुवात्मान मेवाद्यैताभ्यां संस्कारोति सौद होतः
 स्व ऽउ लोके चिकित्वा नित्यग्निर्वै होता तस्यैष
 स्वो लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वा निति
 विद्वानित्येतत् साद्या यज्ञं सुकृतस्य योना-
 विति कृष्णाजिन वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्
 हविषा यजासीति देव सन् देवानुवन् हविषा
 यजासीत्येतद्गने बृहद्यजमाने व्यो धा इति यज-
 मानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विद्वान इति । अग्नि-
 र्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदन विद्वान इति
 विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवा ॥ २ ॥ असदत् सुदत्त
 इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदत्त इत्येतद-
 दब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रत प्रमतिर्ह्येष व्वसि-
 ष्ट सहस्रम्भरं शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै
 सहस्रं सर्व्वम्भरं शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् द्वाभ्या
 मार्गनेयीभ्या त्रिष्टुब्ध्या तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वा
 ऽएष सञ्चिती ऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मत्र बृहती करोति
तस्मादेष सुचिती बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सु॒सी॒दस्व॒ म॒हा॒ ५ २॥ ऽअसीति । इ॒दं मे॒वै-
त॒द् रेत॒ सिक्त॑ ५ सु॒सा॒दयति॒ तस्मा॒द्यो॒नौ रेत॒.
सिक्त॑ ५ सु॒सी॒दति॒ शोच॒स्व दे॒ववी॒तम॒ इति॒
दी॒प्यस्व॒ दे॒ववी॒तम॒ इत्येत॒द्दि॒धूम॒ मग्ने ऽअरु॒ष
मि॒येध्य॒ सृज॒ प्रश॒स्त दर्श॑त॒ मिति॒ यदा वा ऽएष
समि॒ध्यते ऽयै॒ष धूम॒ मरु॒ष वि॒सृज॑ते दर्श॑त॒ मिति॒
ददृ॒श ऽइ॒व ह्ये॒ष * ॥ ९ ॥

ता षट् सम्पद्यन्ते । षडृतव सव्यत्सरः
सव्यत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत
तद् भवति यदेव सव्यत्सर मभिसम्पद्यते तद्
बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि सव्यत्सरो द्वादश
पौर्णमासी द्वादशाष्टका द्वादशमावास्यास्तत् षट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तु दक्षिणत
उदच्च माहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येव'—इति ग, ह्येष—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरुविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [४. २] ॥ ^{स्यैष}

कात्यायन — “पिण्ड पुरीषोऽसीति, पाणिभ्या परिगृह्णा-
त्येन दक्षिणोत्तराभ्या दक्षिण साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भि
सर्वा सक्तद् धृत्वा, पुष्करपणे निदधाति’—इति *। “त्वा मग्ने”—
इत्यादिभि षड्भि ऋग्भि † यावदपेक्षिता मृद ‘सर्वा’
‘सक्तत्’ एकवार मेव गृहीत्वा ‘पुष्करपणे’ निदध्यादिति । तदिद
द्वितीयम् । प्रथमतो ‘मृत्पिण्ड’ “पुरीषोऽसि”—इति मन्त्रेण ‡
आलभते, ‘अथ’ दक्षिणोत्तराभ्या ‘पाणिभ्याम्’ ‘एन’ ‘परिगृह्णा-
ति’ । तत्र ‘दक्षिण’ इस्त ‘साभ्रि’ अभ्रिसहित, वामस्तु
केवल । अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— “अथ ऋत्पिण्ड मिति ।

मृत्पिण्डाभिमर्शनयजुषोऽय मर्थ ।— हे ‘अग्ने ।’ त्वम्
‘पुरीष’ पशुहित’ ‘असि’, ‘विश्वभरा’ भूलोकस्य सर्वस्य
धारकश्च, चीयमानान्नेर्विराड् रूपत्वात् । ‘अथर्वा’ अरणवान्,
प्राण ‘प्रथम’ पूर्व त्वा ‘निरमन्यत्’ निर्मथितवान् । पुरीषो-
ऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति ।
“प्राणो वा अथर्वा”—इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम् । “तद्

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३ १ ।

† वा० स० ११ ३२ २-७ ।

‡ वा० स० ११ ३२, १ ।

योऽसौ अग्नेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति । पूर्व योऽग्निः सृष्ट, त मेत पुरीषोऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थ ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘परिगृह्णाति’ मृत्पिण्डं धारयन् प्राङ्मुखस्याध्वर्यो ‘दक्षिणत’ प्रदेशे वर्त्तमान, दक्षिणो हस्तः साभि, उत्तरतः केवल, ताभ्या पाणिभ्या धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य *, “ता षट् सम्पद्यन्ते”—इत्यत † प्राक्तनेन । तत्राद्यास्तिस्रो गायत्र्य, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी सृजती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्थ । हे ‘अग्ने ।’ ‘त्वाम्’ ‘अथर्वा’ अरणशौन प्राण, ‘पुष्करात्’ उदकात्, ‘अधि’-शब्द पञ्चम्यर्थानुवादी, ‘निरमन्यत’ । अग्नि विशिनष्टि— “विश्वस्य वाघत इतीति । ‘मूर्ध्’ मूर्धानम् । कर्मणि षष्ठी ॥

पुष्कराथर्वपदयोरर्थ माह—“आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया मृच विधत्ते— “त सु त्वा दध्यङिति ‡ । ‘अथर्वण पुत्र’ ‘दध्यङ्’ नाम ऋषि ‘हव्रहण’ हव्रस्य पाप्मन हन्तारम्, ‘पुरन्दर’ असुरपुराणा दारयितारं ‘त्वाम्’ एव ‘ईधे’ दीपयति । “अि इन्धी दीप्तौ” §, लिटि “इन्धिभवति-भ्याश्च”—इति ॥ कित्वाजलोप । “दध्यङ्ङाथर्वण इति । मधु-प्रवचनात् वाक्यत्वेन श्रुति ॥ ३ ॥

* वा० स० ११ ३२ २ ।

† २१३ ए० १० पक्तिर्द्रष्टव्या ।

‡ वा० स० ११ ३३ ।

§ ऋ० व्या० १० धा० ।

॥ पा० सू० १ २ ६ ।

तृतीया ऋच विधत्ते— “त सु त्वा पाथ्य इति * । पाथो-
ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तन्न भव ‘पाथ्य’ । “पाथोनदीभ्यां
द्यन्” † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहक । ‘पाथ्यो वृषा’-इति मन
उच्यते, “मनो वै पाथ्यो वृषा”-इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात्
‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणां मतिशयेन हन्तारम्, ‘रणे’ सङ्घर्षे
‘धनञ्जय’ धनस्य जेतार ‘त्वा’ त्वा ‘समीधे’ । तृतीयपादो विस्म
ष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यजु, तथैव
बभ्रुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणां ऋचा गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूय प्रशंसति—
“गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्या प्राणरूपत्वं सुक्तम् ।
मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि
स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋच त्रयस्त्रय
पादा । तासां नव प्राणान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
“तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
ऋत्विण्डस्य परिग्रहे तस्या ऋदि प्राणानेव सहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वत् छन्दः
प्रशंसति— “अथैतन्निष्टुभाऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन ऋत्विण्डस्यात्मान
स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

* वा० स ११ ३४ ।

† पा० सू० ४ ४ ११ ।

‡ इहैव २११ पृ० ६ प० द्रष्टव्यम् ।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति * । हे ‘हीत’
 देवाना माह्नात । सृद्रूपान्ने । ‘स्वे’ स्वकीये कृष्णाजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्वान्’ विद्वान्, अस्मदीय कर्म जानन्,
 ‘सुक्रतस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योनौ’ स्थाने ‘यज्ञ’
 म^१ ^२ ‘यज्ञ’ । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या मवघात पिषणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवावी’ । “अवितृस्तृतन्निभ्य
 है” † । देवान् स्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजते पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने ।’ ‘यजमाने’ ‘सृष्टत्’
 प्रभूत ‘वय’ धन ‘धा’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्र प्रतिपाद मनूष्य व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्वा^४ होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्थुपसर्ग ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आह्नाता योऽग्नि, ‘होह-
 षदने’ अग्ने सदने कृष्णाजिने ‘विदान’ कर्म जानन्, ‘त्वेष’
 “त्वेष दीप्ती” §, दीप्यमान, ‘दीदिवान्’, ‘सुदद्य’ सुवस्र,
 साधु क्षिप्रकारी वा ‘अदध्वत्रतप्रमति’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमति, ‘वसिष्ठ’ वसुमत्तर, ‘सहस्रन्धर’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृषहोर्भ” ॥ सहस्रधा विद्धियमाण । तथा चैतातानूरेयक (१)
 ब्राह्मणम्— “एष ह वा अस्य सहस्र भरता यदेन मेक सन्त
 बहुधा विहरन्ति”—इति ।

* वा० स० ११ ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० स० ११ ३५ ।

§ भा० उ० १००५ पा० ।

॥ पा० ८ २ ३१ सू० १ वा० ।

अनयोर्होचोदित्वसङ्ग्राह्येयत्रिष्टुप्स्तावकं ब्राह्मणं मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिषक्ताभ्यां माहुतिद्वयं कार्यं मित्यत्र प्रकरणे “दिपात-
यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी मृच विधातुं तद्वत् ब्रह्मतीच्छन्दः प्रयसति— “अथैषा”
ब्रह्मतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “ब्रह्मती वा एष इति ।
‘सञ्चितं अग्निं ब्रह्मतीम् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्ग्राहो
भवति , अथाप्युत्तरत्र ब्रह्मतीसम्पत्तिराज्ञास्यते † । सामान्ये-
नायं सम्पत्तिप्रकारः ,-- सवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡ ,
तत्र सवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः , द्वादश कृष्णाष्टम्यः , द्वा-
दशमावास्याः , ता षट्त्रिंशत् सवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्प-
द्यन्ते , ब्रह्मत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् , तच्चाह—
“यादृश्वै योनाविति । ‘योनौ यादृग् रेतः सिध्यते’ , ‘तादृग्’
एवोभर ‘जायते’ । अत इदानीं बीजभूतमृद्रूपान्ते ब्रह्मत्या
धारणे ब्रह्मत्यात्मकत्वं नैव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता मृच विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने ।’
मृद्रूप । ‘संसीदस्व’ सम्यग् बीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम् ‘असि’ । ‘देववीतम’ अतिशयेन इविषा देवानां तर्प-
यित्वतमः , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मियेध्य’ मेधो यज्ञ-

* पुरस्ताद् (३ पृ० १ भा० १६—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अनुपदमेव द्वात्रिंशदक्षरकार्या (११३ , ११६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० अ० ११ ३७ ।

स्तदर्शतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत । अग्ने । 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुषम्' आरोचमान धूम 'विस्तृज' ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “इद मेवैतदिति । उत्पत्त्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्या धारण नाम , योनी सिक्तास्य सुप्त ससादन मित्यथ । 'धूम विस्तृज'—इति यदुक्तम् , तदुपपादयति— “यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ८ ॥

परिग्रहणे विनियुक्ताना मन्त्राणा सङ्ख्या सम्भूय सवत्सरान्धात्मना प्रशसति— “ता षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देव सवत्सर मिति । सवत्सरे तावद् द्वादश पौर्णमास्य , द्वादशाष्टका , द्वादशमावास्या , षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते , ब्रह्मत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् सवत्सरसञ्चितोऽग्नि ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— “त दक्षिणत उदच्च मिति । 'त' मृत्पिण्ड 'दक्षिणत' प्रदेशात् 'उदच्च' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशसति— “दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणत स्थितेन पुरुषेण , वामविभागे स्थितया स्त्रिया “योनी रेत सिच्यते”, 'एतर्हि' इदानी मध्ये धार्यमाणस्याग्ने एष मृत्पिण्डो 'योनि' 'अविच्छेद' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरण कर्त्तव्यम् ; 'रेतस' रेतोभूतस्याग्ने 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ ३ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिर्वै तत् सुन्धीयते ऽङ्गिरेवास्या ऽएतत्
क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
वृत्ति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
वृत्त्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला
वृत्यपां वा ऽआस्थानादुज्जिहता ऽओषधयः सु-
पिप्पला* ॥ २ ॥

अथैना व्वायुना सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् सुन्धीयते व्वायुनैवास्या
एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिष्वा दधात्विति । अथ वै
व्वायुर्मातरिष्वा योऽय पवत ऽउत्तानाया हृदयं
यद्विकस्तं मित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्दृदयं व्विकस्तं
यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां
देवानां चरति प्राणथेन कस्यै देव व्वषडस्तु तुभ्य

मिति प्रजापतिर्व्यै कस्तुस्मा ऽएवैतदिमां व्यषट्
करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा * ॥ ४ ॥

अथैना दिग्भिः सन्धधाति । यद्वा ऽअथै
क्षत यद्विलिष्ट दिग्भिर्व्यै तत् सन्धीयते दिग्भि-
रेवास्या एतत् क्षत व्विलिष्टं सन्तनाति सन्ध-
धाति सु द्रमा चेमा च दिशौ सन्धधाति तस्मा-
देते दिशौ सपुहिते ऽअथैमा चेमा च तस्मादेवैते
सपुहिते ऽद्वत्यग्रे ऽथेति अथेत्यथेति तद्वक्षिणावृत्तद्वि
देवजानयानया वै भेषजं क्रियते ऽनयैवैना मेतद्
भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजि च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति ।
योनिर्व्यैपुष्कर पर्णं योन्या तद् रेतं सिक्तं समुद्-
गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतं सिक्तं समुद्गृह्यते
सुजातो ज्योतिषा सह शुर्मं व्वरूथ मामदत्
स्वरिति सुजातो ह्यप्र ज्योतिषा सह शुर्मं चैतद्वरूथ
च श्वश्चासौदति ‡ ॥ ६ ॥

* 'यथैषा'—इति ग, यथैषा—इति घ ।

† 'भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ 'सौदति'—इति क, ख ।

अथैन मुपनद्यति । योनौ तद्रेतो युनक्ति
तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण
हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्याक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्युत्थति । व्यासो ऽग्ने विश्वरूपः
संब्ययस्व विभावसविति व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जु-
रवरुण्य मेवैनदेतत् कृत्वा यथा व्यासः परिधापये-
देव परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति । असौ वा ऽचादित्य
एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मुत्यापयत्युदु तिष्ठ स्वध्व-
रेत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतद्वा नो
देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्ये-
तद् दृष्टे च भासा बृहता सुशक्नुनिरिति दर्श-
नाय च भासा बृहता सुशक्नुनिरित्येतदाग्ने याहि
सुशस्तिभिरिति ये व्योढारस्ते सुशस्तय आग्ने
याहि व्योढभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख ।

† 'व्योढभिरित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैन मितु जङ्घं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ
 वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमु तदादित्य मितु जङ्घं
 प्राञ्च दधाति तस्मादसावादित्य इतु जङ्घं प्राङ्
 धीयत ऽजङ्घं ज षु ण जतये तिष्ठा देवो न सवि-
 तेति यथैव यजुस्तथा बभ्रुर्वर्षी व्याजस्य सनि-
 तेत्यूर्ध्वी वा ऽएष तिष्ठन्वाज मन्त्रं सनोति यदञ्जि-
 भिर्वाघङ्गिर्विह्वयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्या-
 ञ्जयो व्याघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति तमुपावहृत्यो-
 परि नाभि धारयति तस्योपरि बभ्रुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् [४. ३] ॥

कात्यायन — “अप ऋन्नेऽपनयत्यपो देवीरिति, सन्त इति
 वा त मपक्षिपति”—इति * । उदक निनयेत् । तद्विधत्ते—
 “अथ तत्राप उपनिनयतीति । ‘अथ’ अनन्तर ‘तत्र’ ‘आप’
 ‘निनयेत्’ आसिञ्चेत् । तत् प्रशंसति— “यदा अस्यै क्षत मिति ।
 ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थ । पृथिव्या यत् ‘क्षत’ खण्डितम्, ‘यत्’
 च ‘विलिष्टम्’, “लिश अल्पी भावे” † अल्प खलम्, ‘तत्’

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २, ३

† दि० आ० ७३ धा० ।

सर्वं स्थलम् 'अग्नि' 'सन्धीयते' जनसन्धाने हि विषमं स्थलं
समं भवति । तस्मादायं कुण्डे निधेया ॥ १ ॥

मन्त्र विधत्ते— “अघो देवीरिति * । अत्राग्निं सम्बोध्यते ।
'प्रजाभ्य' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यच्छाव्याधि तदभावाय, 'मधु-
मती' रसवती 'देवी' श्योतमाना 'अप' 'उदसृजन्'
आसिञ्चत । आसा भूमिगताना मपाम् 'आस्थानात्' उदक-
ससृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पला' पिप्पल पक्ष फलम्, सुफला,
'शोधय' फलपाकान्ता शस्यादय उज्जिहृत' उन्नच्छन्तु,
रोहन्तु । “ओ हाङ् गतौ” † ।

'अयच्छाय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— “अयच्छ-
त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्— “सन्त इति वा तं सवक्षिपतीति ‡ । “सन्ते-
वायुर्मातरिश्वा”-इति मन्त्रेण § वायुं सवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेना-
वटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— “अथैना वायुना सन्ध-
धातीति । 'एना' खननभूमिम् । इदानीं मुक्त (१) यद्वा
अस्यै क्षतं मिति । यथा लोके क्षतं श्वभ्रं निजस्थलं वायुना
सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णैर्दि कण्टकादिकं पूर्यते, एव
मत्रापीति मन्त्रव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते— “सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धं , पृथिवी-
देवस्य , उत्तरो वायव्यः । 'उत्ताभाया' उन्मुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११ ३८ १ ।

† सु० व्या० ६ ब्रा० ।

‡ का० श्री० सू० १६ ३ ६ ।

§ वा० सं० ११ ३८ १ ।

ताया 'ते' तव पृथिव्या 'यत्' 'हृदय' 'विकस्तम्' अवट-
करणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति
पवते इति 'मातरिश्वा' वायु, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु । उत्त-
राक्षे वायु सम्बोध्योच्यते । 'य' च त्व 'देवानाम्' अग्न्यादीनां
वागादिदेवानां वा 'प्राणयेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायौ सति
वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो । 'कस्मै'
क प्रजापति, तद्रूपाय 'तुभ्य' 'वषट् अस्तु' । इय पृथिवी
वषट्भूता भवतु । 'क' पदस्यार्थ माह— "प्रजापतिर्वै क"—
इति । वषट्करणेनाहुति कार्येति कृत्वा प्रश्नसति— "नो हैता-
षत्यन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुति सन्धानकरी, एव
मन्या नास्तीत्यर्थ ॥ ४ ॥

कात्यायन — "अनामिकया सवपति पुरस्तात् पश्चाद्
दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात्
प्राच्या दिश सकाशात् 'पासु' अवटे सवपेत् । एव प्रत्यगा-
दिभ्य सकाशात् तद् विधत्ते— "अथैना दिग्भि सन्दधा-
तीति । तत्र क्रम विधत्ते— "स इमा चेमा च दिशौ सन्द-
धातीति । 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीक्ष्यौ दिशौ
विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षाया कारण माह— 'एते दिशौ' 'स-
हिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीक्षाविति युज्येते, पुन.
इमाश्च'—इत्यनेन दक्षिणोदीक्ष्यौ दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि
सहितत्व मेव कारणम् । अथ चतुर्दिश सन्धानप्रकार मभि-
नयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽयेति । 'इति' एवम् 'अग्रे' प्रथमं
प्राची दिश मित्यर्थ । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम् ।

उत्तरत समापन प्रशंसति— “तद् दक्षिणावर्तित्वा । ‘तत्’
कर्म दक्षिण माहदावर्त्तन समापन यस्य तद् भवति । ‘तद्’
दक्षिणावर्त्तन कर्म ‘देवता’ देवेषु भवतीत्यर्थः । ता चात्र-
कारणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति— “अनयेति । ‘अनया’
अनामिकाङ्गुल्या , भेषज्यक्रियासाधनत्वं मस्या अङ्गुले प्रसिद्ध-
मिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो अन्तोद्गृहण विधत्ते—
“अथ कृष्णाजिनश्चेति * । ‘उद्गृहणम् ऊर्ध्वकरणम् । पुष्कर-
पर्णस्य योनित्वं प्रागुक्तम् † , तद् विधत्ते— “सुजात इति ‡ ।
‘ज्योतिषा’ ‘सह’ सयुक्त , सुजातोऽयं मग्नि ‘वरुथ’ वरणीय,
‘स्व’ स्वर्गाख्य , ‘शर्म’ शरणं गृहम् ‘आसदत्’ आसीददिति ।
सर्देर्लुङि चूर्णरुडि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरुद्गृहीतत्वात् त्रिवृता सुञ्ज
योक्त्रेण बध्नीयादिति विधत्ते— “अथैनं सुपनह्यतीति § । “एह
बन्धने” ॥ । “न निष्पद्यत इति । निष्पत्तीत्यर्थः । ‘योक्त्रेण’
दाक्षा ‘योग्य’ योजनीयम् , अश्वाननादिवन्धनं च मौञ्जेन कर-
णीयम् । “तत्र त्रिवृत्”—इत्यत्र पूर्वं सुक्तं १ ब्राह्मणं मति-
दिशति— “तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ५ ।

† अस्या मेव कण्ठां (२२१ पृ० १२ प) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० स० ११ ४०. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ क ।

॥ दि० उ० ६० धा० ।

१ २ प्र० ३ भा० २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पूर्वं मञ्जरासभाजान् पशून् प्रस्तुत्य , ते मौञ्जीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रश्मि-
विधानं मुक्तम् * , अथ योक्तस्य समन्त्रं वेष्टनं विधत्ते — “तत्
पर्यस्यति वास इति † । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्यस्यति’ परिवेष्टयति ।
हे ‘विभावसो’ दीप्तिभिर्वासयित । , दीप्तिधन । वा , हे
‘अग्ने ।’ ‘विश्वरूप’ विचित्ररूप ‘वास’ ‘सव्ययस्त्र’ । “व्येज्
सवरणे” ‡ , परिधत्स्व । योक्तबन्धने वास सव्ययस्त्रेति वस्त्र-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह — “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
रज्जु ’ ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति § । यथा — योक्तपरित्यागे
“प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्” — इति ॥ मन्त्र , नैवम् , इह तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुण्य कृत्वा’ ‘यथा वास परिधापयेत्’ ‘एव’
तदित्यभिप्रायेण “वास ० — ० सव्ययस्त्रेत्युक्तम् ¶ । पाशस्यैव हि
वरुणो देवता , न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते — “अथैनं मादायोत्तिष्ठतीति ** । ‘एन’ मृत्पिण्ड
मादाय जर्चंस्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति — “असौ वा आदित्य इति ।
‘त्रेधात्मानं विकरोति, — अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम् , आदित्यं
तृतीयम्” — इति श्रुते †† । मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । मृद-
मादायोत्थानेन अमुं मादित्यं मेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

* २ प्र० ३ ब्रा० २६ , २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ ख ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्ठीतो द्रष्टव्यम् ।

॥ ऋ० स० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११ ४० २ ।

** का० श्रौ० सू० १६ ३ ७ । †† तै० ब्रा० १. ७. १ २ ।

मन्त्रं विधत्ते—“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति * । हे ‘स्वध्वर’ सुयज्ञ । ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’ शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘देव्या’ देव-सम्बन्धिन्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘न’ अस्मान् ‘अव’ पालय । ‘दृशे’ दर्शनाय ‘बृहता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुशुक्लानि’ अत्यन्त दीप्यमान ‘सुशस्तिभि’ शोभनशिक्षितै ‘वोटृभि’ अथै ‘आयाहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ अद्विरूप इति । सुशस्तिभिरितिपद-स्यार्थं माह— “ये वोटारस्ते सुशस्तय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,— “ऊर्ध्वबाहु प्राञ्च प्रगृह्णाति, ऊर्ध्वं ऊ षु ण इति, अवहृत्योपरि नाभिघारयन्निति * । तदूर्ध्वधारण विधत्ते— “अथैन मित ऊर्ध्वं मिति । ‘इत’ भूमे सकाशात् ‘ऊर्ध्वं’ प्राङ्मुख प्रगृह्णीयात् । “असी वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।

मन्त्र विधत्ते— “इत ऊर्ध्वं मिति । ‘न’ अस्माकम् ‘ऊतये’ तर्पणाय सुहु ‘ऊर्ध्वं’ ‘तिष्ठ’ । तत्रोपमा माह— “देव इति । ‘न’ शब्द उपमार्थः । यथा सविता देव ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’ सन्भक्ता ‘ऊर्ध्वं’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अञ्जिभि’ अभि-व्यञ्जकै ‘वाघभि’ रश्मिभि उपलक्षित त्वा ‘विह्वयामहे’ बहु-विध माह्वयाम ।

अत्र मन्त्रे ‡ पूर्वाह्णं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति— “यथैव यजु, तथा बन्धुरिति । उत्तरार्धे ‘वाजस्य’-इत्यादे-

* वा० स० ११ ४१ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ८, ९ क ।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ प०) दृष्टव्यम् ।

§ वा० स० ११ ४२ ।

रथे माह— “जङ्घी वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वं मित
जङ्घं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— “परोबाहु
प्रगृह्णातीति । बाह्वो परस्तात् अनूङ्घी बाहु , प्राञ्च
मित्युदगृह्णीत ।

मृत्पिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— “अथैनमुपावहरतीति ।
उपावहरणस्य अवधि दर्शयति— “तमुपावहत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य स्तावक ब्राह्मण मित्यतिदिशति— “तस्योपरि
बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे “यद्वेवोपरि नाभि अवाग् वै
नाभि रेत प्रजातिरिति * ०—० एतद्वै पशोमेध्यतर यदुपरि-
नाभि”—इति † ॥ १० ॥ ४ [४ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

हृस्त ऽएष भुवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्त पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथैवैष्वय
मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्व मभिमन्त्रयते । स जातो गर्भो ऽअसि

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
 रेषु जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
 सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशु
 परि तमाख्यक्तूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः
 परेण तमाख्यक्तूनतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि
 कृनिक्रदङ्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य
 एष कृनिक्रदत्प्रैति तदुश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभः । स्थिरो भव व्वीडङ्ग आशुर्भव
 व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीडङ्गश्चाशुश्च भव
 व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्ने
 पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्ने. पशव्य-
 वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजः । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व
 मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमय-
 त्येवैन मेतदुहिःसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
 शोचीर्मान्तरिक्ष मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा
 हिःसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेष्टेतद्दीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषा पशूना सुपरिष्ठात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतै पशुभि सम्भरति नोपस्पृशति वृज्जो
वै पशुवो रेत इद नेदिदं रेतो वृज्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरय पशुव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्वाजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्वाजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभ. पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभं शुचं दधाति भुरन्नग्नि पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भुरन्नग्निं पशव्यं सो
ऽअस्मात् कर्मण. पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्नि वृषण भुरन्निति
वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभ. स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपाङ्गं ह्येष गर्भः समु-
द्रियस्तदेन रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽद्व-
त्यवितव ऽद्वत्येतत्तदेन ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रा-
द्वर्णादिपादत्ते † ॥ ६ ॥

अथाजस्र । ऋतुः सत्यमृतुः सत्यमित्ययं
वा ऽअग्निर्ऋतु मसावादित्य सत्य यदि वासावृत-
मयुः सत्य मुभयमेतदय मग्निस्तस्मादाह ऽर्तुः सत्य-
मृतुः सत्य मिति तदेन मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्याक्तो बभूव ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजः प्रथम
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथम
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्र वा ऽअन्वश्वो व्वैश्य च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथम एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† '०दपादत्ते'—इति ग, घ ।

‡ 'मज'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे ऋयो व्वर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यद्दमुत आयता मज्जुः प्रथम एति तस्माद्
 ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे ऋयो व्वर्णाः पश्चादनु-
 यन्त्यथ यन्नैवेतो यता नामुतो रासभः प्रथम
 एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च व्वैश्य-
 च शूद्रः च पश्चादुन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवक्ष-
 सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चैतो व्वर्णा-
 वभित परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानङ्गापुरुषः मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
 रस्वङ्गराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवङ्गराम इत्येतत्त-
 देन मनङ्गापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

तु मज्जस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णन्नैति । आग्नेयो
 वा ऽपज स्वेणैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
 सम्भरत्यथो ब्रह्मा वा ऽपजो ब्रह्मणैवैन मेतत्
 सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन सुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्व
 मग्निं मेतत् शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतत्तैत-

* 'कुरुते'—इति क. ख ।

स्मादावत ओषधयो विभ्यति यद्वै नो ऽयं न हि-
 ष्यादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येन मोद-
 ध्वः शिवो वो ऽभ्येति न वो हि ऽसिष्यतीति
 व्यस्यन्विष्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
 दुर्ममति जहीति व्यस्यन्विष्वा अनिराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवती सुपिप्पला
 इत्येतद्वैतासाः समृद्धः रूपं यत् पुष्पवत्य सुपि-
 प्पला समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भं
 ऋत्विजः प्रत्नः सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋत-
 व्यः सनातनः सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
 बभ्रुरुद्धत सवोक्षित भवति यच्चैनमुपावहरत्युद्धते वा
 ऽअवोक्षितऽग्निमादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासां मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रित भवति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै
 न इमं मिह रुक्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएता पुरं पर्यश्रयस्तथैवास्मा ऽश्रय मेता पुर परि-
 श्रयत्यथो योनिर्व्या ऽद्वयऽ रेत इदं तिर इव वै
 योनौ रेत सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते
 तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-
 रिषति * ॥ १६ ॥

अथैनं विष्यति । तद्यदेवास्मात्प्रोपनवस्य सऽ-
 शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुच बहिर्धा दधात्यथो
 ऽएतस्या एवैन मेतद्योने प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
 पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो
 रन्तुसो ऽअमीवा इति बाधस्व सुर्वान् पाप्मान इत्ये-
 तत् सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या मग्नेरहऽ सुह-
 वस्य प्रणीतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क ख ।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणा दिव्य-
दुदीची प्राच्येतस्मा तद्दिशि पशून् दधाति तस्मादुभये
देवमनुष्या पशून् पजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् [४. ४] ॥

अथ ऋत्विण्डसाहित्येन पञ्चभिमन्त्रण विधत्ते— “इस्त एष
भवतीति । ‘एष ’ ऋत्विण्ड । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थ — ‘एतद्’
इदानी पिण्डसम्भरणकाले पञ्चभिमन्त्रणेन एषु ‘वीर्य’ ‘देवा’
इव ‘अय’ यजमानाऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्व मन्त्राभिमन्त्रण विधत्ते— “सोऽश्न मिति * । अश्वो
ऽग्न्यात्मना स्तूयते— ‘स ’ त्व ‘रोदस्यो’ द्यावापृथिव्यो ‘गर्भ’
इति जात असि’, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-
येषु ‘चाक्ष’ ‘विभ्रत’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चित्र’ चित्र-
वर्ण , ‘शिशु’, ‘अक्तून्’ अक्तुशब्दो रात्रिवचन , तत्रत्यानि
‘तमासि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहार , परीत्य , अतिरोचत
इति । ‘माह्व्य’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र माह्व्यशब्दवाच्या,
तदर्थम् , तन्नक्षणार्थ ‘कनिकदत्’ अत्यर्थं क्लेषितशब्द कुर्वन्
‘प्रगा’ प्रगच्छसि † । “इणो गा लुङि”—इति गादेश ‡ ।

मन्त्र प्रतिपद मनूय व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवी
रोदसी इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २ ।

† वा० स० ११ ४३ ।

‡ पा० सू० २ ४. ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्र विधत्ते— “अथ रासभ स्थिरौ भवेति * । हे ‘अवन्’ अरणवन् ! रासभ । ‘स्थिर’ निश्चल ‘भव’ । ‘वीड्वङ्ग’ दृढाङ्ग , ‘आशु’ शीघ्रगति , ‘वाजी’ वेगवाद्य ‘भव’ इति । ‘पृथु’ स्थूल भव । ‘सुषद’ शोभन-सदनवान् भव । ‘अन्ने पुरीषवाहन’ गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढुत्व प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रण विधत्ते— “अथाज शिवो भवेति † । अङ्गिर - पदेन अग्निरुच्यते , तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिर’ अग्निरूप । अज । त्व ‘मानुषीभ्य प्रजाभ्य’ ‘शिवो भव’ । ‘द्यावापृथिवी’ ‘मा अभिशोची’ मा हिंसी । तथा ‘अन्तरिक्ष’, ‘वन स्थतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिशोची’—इति क्रियापद सम्बन्धुम् मेति पद प्रयुक्तम् । मन्त्रस्यार्हयोस्तात्पर्यं माह— “अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वदिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्या प्रशंसति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिवृत्त्व पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येषा मुपरि पिण्ड मनुपसृशन्निति ‡ । ‘एषा’ अयाणा पशूना मुपरितनान् पशून् अनुपसृशन् पिण्ड धारयेदित्यर्थ । तदिदं विधत्ते— “अथैन मतेषा पशूना मिति । उपसृशनाभाव प्रशंसति— “वज्रो वै पशव इति । यतो वज्र-रूपा पशव , मृत्पिण्डश्च रेतोरूप , अतो वज्रेण रेत विच्छिन्न न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशे पशून् । अथवा ‘अय’ मृत्पिण्डो

* वा० ख० ११ ४४ ।

† वा० ख० ११ ४५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १०

हि 'अग्नि', अग्नि पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्मृयेत् ।
'हिंसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिंसत्'-इति पञ्चमलकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारण समन्तं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
दिति * । 'वाजी' अश्ववान् अश्व 'प्रेतु' आगच्छतु । त
विशिनष्टि— 'कनिकदन्' अत्यथशब्द कुर्वन्, 'गानदत्' सर्वा
दिशो नादयन् 'रासभ' उपमाशब्दलोप गर्हभ इव 'पत्त्वा'
पतनशील । पते कनिपि रूपम् । 'पुरीष' पशुहितम्
'अग्निम्' धारयन्, 'आयुष' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
मा विनश्यतु † । पदेष्ट्विणि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभ पत्त्वेति गर्हभवचनस्य
प्रयोजन माह— “तदश्वस्य यजुषि रासभ निराहेति । अश्व-
मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभ अश्वस्यातिशयितत्वेऽन्ते तस्मिन्
गर्हमे शोकबलराहित्य मेव निहित भवतीति । 'आयुष'-इति-
पदस्यार्थ माह 'कर्मण' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, सहिताया मेव मान्नायते ‡—

“वृषानिं वृषण भरन्नपाङ्गर्भं ससुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतं सत्य मृतं सत्य
मग्निम्पुरीष मङ्गिरस्वद् भराम”-इति § ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १० ।

† वा० स० ११ ४६ १ ।

‡ अथदृष्टसहितायासु “वृषानिम्”-इत्यादि “ससुद्रियम्”-इत्य-
न्तश्च पाठ ४६ कण्ठापरांशः ।

§ वा० स० ११, ४७ ।

महावृद्धतीयम्, “चत्वारोऽष्टका पादा जागतश्च महावृद्धी”
—इति । तस्य विभज्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्या
पूर्वार्धे तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
णाय रासभ मृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्च-
मेनानङ्गापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत्— “प्रैतु वाजी वृषान्नि
मित्यश्वखरयो अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागत्यर्त्त सत्य
मित्यानिधानात्, आयन्यावर्त्य पशूनज पुरस्ताद्वासभो मध्ये,
स्वस्थानस्थिताना मेवावृत्ति, अनङ्गापुरुष मीक्षते पूर्ववदग्निं
पुरीष्य मिति”—इति * । तदिदं सव विधत्ते— “अथ रासभस्य
वृषान्नि वृषण मित्यादिना ।

सम्प्रसाय मर्थ †,— ‘वृषण’ वर्षक मृद्रूपम् ‘अग्नि’ ‘भरन्’
‘अपाङ्गभ’ गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे भव ‘समुद्रिय’ ‘भरन्’
‘अग्नि’ मृद्रूप ‘वृष’ सिद्ध । वृषतेर्लोठि रूपम् । अत्रार्धे
रासभ सम्बोध्य ।

ब्राह्मणे, वृषेति कम्प्रत्ययान्त पद मिति व्याख्यातं— “वृषा
वा अग्निरिति । तत्राय मर्थ,— ‘वृषा’ रेतस सेक्ता ‘रासभ’
‘वृषणम् अग्नि भरन्’, तिष्ठतीति क्रियाध्याहार । तृतीयपादे
अग्नि सम्बोध्य । हे ‘अग्ने’ मृद्रूप । ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्नि, ‘सत्यम्’ आदित्य, यदा,
‘ऋतम्’ आदित्य, ‘सत्यम्’ अग्नि, उभयरूप मग्निम्, आह-
रिष्यामीति शेष । ‘पुरीष्य’ पशुहित मग्निम्, ‘अङ्गिरस्वद्’
अग्निवत् ‘भराम’ सम्भराम इति ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ११, १२, १३ ।

† पाठस्य वा० य० ११ ४६ सू०, ४७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “हृषा वा अग्निरिति । “तदेनं रासमेनेति । मन्त्रस्य पूर्वादेन रासमस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

एवरात् सकाशात् मृदाहरण समन्त्र विधत्ते— “अथा-
पादत्त इति । “अग्न आयाहीति तृतीय पाद * । ‘वीतये’
—इत्यस्यार्थं माह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेते †
“मन्त्रे हृषेष्” —इति ‡ क्तिन्, स चादात्त । अपादानं प्रश-
सति— “तदेनं ब्रह्मणेति । ‘एन’ मृत्पिण्ड ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-
रूपेण ‘यजुषा’ “अग्न आयाहि”—इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘शौद्रात्’
वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासमस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो
वक्ष्यते— “वैश्यं च शूद्रं चानु रासम इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्र विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति ।
ऋतं सत्यं मिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमसंसत्यपदयोरर्थं
माह— “अयं वा अग्निर्ऋतं मिति । “यदि वेति, द्वितीयसं-
सत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकृष्ट ‘आदित्य’ ‘ऋतम्’,
‘अयं मग्नि सत्यम्’, उभयरूपोऽयं मग्निर्मृद्रूप ॥ १० ॥

अग्निम्युरीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ॥,
इदानीं मन्त्रादीनां सुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसंज्ञां त्रिह-
दग्न्यात्मना स्तोति— “निभिरिति । “प्रैतु वाजी”—इति

* इ३८ पृ० १८ प० द्रष्टव्यः ।

† अ३० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सू० ३ ३ २६ ।

§ इहेव चादशकण्ठां (३३२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

॥ इहेवोपरिष्ठात् अतुर्दशकण्ठां (३३२) द्रष्टव्यम् ।

एको मन्त्र , “वृषानि”-इति महाहृत्वा मपर , रासभाजयो-
रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ * । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिक-
समाख्यान मिति , अत एकस्या मृचि विभज्य विनियोगात्
मन्त्रा बहव सम्पाद्यन्त इत्यविरोध † ।

पूर्वं मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रश्न-
सति—“त्रिभि पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रय , धारण-
मन्त्रास्त्रय , ते षट् सम्पाद्यन्ते , तस्य स्तावक ब्राह्मण मति-
दिशति—“तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—
“ता षट् सम्पाद्यन्ते , षट् ऋतव ”-इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूनां मावर्त्तन विधत्ते—“अथैनान् पशूनि ।
स्वस्थानावस्थितानां मेवावर्त्तनम् । तत्रागन्तृणां पशूनां क्रम विधत्ते
—“तेषां मज प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इत’ मृदाहरणार्थं ‘यता’
गन्तृणां ‘पशूनां’ मध्ये ‘अश्व’ प्रथमो गत , ‘रासभ’ मध्ये,
पश्चात् ‘अज’ , अधुना ‘अज’ प्रथम , ‘रासभ’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्व’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वजयोरेव पौर्वापर्यम् । “अश्व वा अश्वज”-

* वा० ख० ११ ४६ १ , ४६ २ , ३ ४७ १ । अत्राह महौ-
धर — “का० धारयत्येषां सुपरि पिण्डं मनुष्यसृग्नुं प्रेतु वाजी वृषाणि
मित्रश्वखरयोरिति । अन्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति तानसृग्नुं
प्रेतु वाजीत्यन्वोपरि वृषाणि मिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महा-
पङ्क्तिस्त्रावसानां अष्टार्णवटपादा महापङ्क्तिः । आद्यावर्द्धर्चावन्ध-
देवतौ , तृतीयोर्द्धर्चोरासभदेवतौ , तृतीयचतुर्थपादौ ब्रूह्मौ”-इति ।

† पुरस्तात् २३८ पृ० ४ पङ्क्तिः २३६ पृ० १० पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० का० (११३ पृ०) दृष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ ११ ।

इत्यादेरय मर्थ — अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्ध, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनलोके दृष्ट मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमन नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम् — यान्ति अश्वपूर्वा प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति ‘अपापवस्यसाय’ पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च ‘एतौ’ वैश्यशूद्रौ ‘अभित’ मध्ये ‘परिगृह्णीतौ’, ‘अनपक्रमिणी’ अनपक्रान्तौ ‘कुरुते’ ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते — “अथानवापुरुष मिति * । तत्र पुरुष मिति पञ्चमम् । “अग्नि पुरीष मिति † । तदीक्षणेन तेनापि ‘अनवापुरुषेण’ पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृदः सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते — “त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्डधारयन्नेव ‘एति’ आगच्छेदध्वर्यु । तथाविध गमनं सुभयथा प्रशंसति — “आग्नेयो वा अज इति । ‘अज’ अग्निदेवस्य, मृदप्यग्निः, अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवस्य च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः, ततो ब्राह्मणेनाप्येन मृत्पिण्डः सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकाशात्, मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ‡ —

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १३ ।

† वा० सं० ११ ४७ २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १४ ।

“अथैन मुपावहरतीति । हे ‘ओषधय ।’ ‘युष्मा’ अथ
शस सकारस्य “तस्माच्छसो न”—इति * नत्व कत्व विसर्जनीयः,
युष्मानभिनन्द्य ‘आयन्तम्’ आगच्छन्त ‘शिवम्’ ‘एत’ पुरोवर्त्ति-
नम् ‘अग्नि’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † मृद्रूपोऽग्नि सम्बोध्य । ‘विश्व्वा’ ‘अनिरा’ ‘इरा’
—इत्यन्नाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतुन अनाष्ट्यादीन्, ‘अमीवा’
रोगाश्च ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शतृप्रत्यय । रोगादिविक्षे-
पाद्धेतो ‘निषोदन्’ उपविशन्, ‘न’ अस्माक ‘दुमति’ दुष्टु-
तिमयी मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्व मिति यदोषधी प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयत’ अग्ने सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्यात्मान भक्षयिष्यति किलेति । तत्परि-
हाराय प्रतिमोदध्व मिति । यतोऽग्नि शान्त, ओषधयो यूय
मेन प्रतिमोदध्वम्, ‘शिव’ सुखकर एव स्वरूप ‘व’
युष्मान् ‘अभ्यैति’ अभिगच्छति, न वो हि सिष्यतीति तात्प-
र्यार्थ । उत्तरार्द्धगत दुमतिपद व्याचष्टे— “सर्व पाप्मान
जहीति ॥ १६ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— “ओषधय प्रतिगृह्णीतेति § ।
हे ‘ओषधय’ । ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । ता विशि-
नष्टि— ‘पुष्यवती’ पुष्यवत्य, पुष्यसम्पन्ना, ‘सुपिप्पलाः’

* पा० सू० ६ १ १०३ ।

† वा० सू० ११ ४७ २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ सू० १३ प० ।

§ वा० सू० ११ ४८ ।

शोभनफलवत्त्व , 'अयम्' अग्निर्वै युष्माक मोषधीनां 'गर्भः'
'ऋत्विज्य' ऋतुषु भव प्राप्तकाल 'प्रज्ञं' पुरातनम्, 'सधस्य'
सहस्रानाम् 'आसदत्' आगमत् । सदेर्लुङि च्चेरङि रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे — “एतद्वै तासां समृद्ध मिति । पुष्पफलवत्त्व
मेव समृद्ध रूप मित्यर्थ ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्ख्या प्रशंसति — “ह्याभ्या सुपावहरति
द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः * । पिण्डनिधानप्रदेश कात्या-
यन सूत्रयामास — “उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिक-
तोपकीर्णे परिहृते प्राग्द्वारे पिण्ड निदधात्योषधय इति”
— इति † । तदिदं विधत्ते — “त दक्षिणत उदक्ष मित्यादि,
“तिर इवैव चिचरिषतीत्यन्तेन ‡ । ‘त’ पिण्ड ‘दक्षिणत’ प्रदे-
शात् ‘उदक्षम्’ आहरति उदङ्मुखम् ‘उपावहरेत्’ निद-
ध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावक ब्राह्मण मतिदि-
शति — “तस्योक्तो बभ्रुरिति । पिण्डहरणसमये “त दक्षिणत
उदक्ष आहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिध्यत इति § ।

‘यत्र’ स्थाने ‘एन’ पिण्ड निदध्यात्, तत् स्थानम् ‘उद-
तम्’ उदगनसंस्कृतम्, ‘अवोक्षितम्’ उदकसिक्त भवेत् । पिण्ड-
स्त्वान्नित्वात् तत्त्वमानप्रदेशकरण युक्त मित्याह — “उद्धते वा
अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्या इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे
सिकताश्च विकीर्णा भवन्ति । तस्स्तावक ब्राह्मण उत्तरत

* पुरस्तात् ११६ पृ० ३ पङ्क्तिस्तौ द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १४ ।

‡ पुरस्तात् (२३४ पृ० १४ पं० — २३५ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् २१३ पृ० १५ पं० १० क० द्रष्टव्या ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां
मुपरि बन्धुरिति * ॥ १८ ॥

“परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितं मित्रं
परिहृतं भवेत् । परिश्रितकरणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करणं
मित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो योनिर्वा इयं मिति ।
इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, ‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’
इतश्च योनौ ‘तिर’ तिरोहितम् अप्रकाशं ‘सिध्यते’ । उक्तं
मर्थं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु
लोके ‘स्वयां जायया अपि’ परिहृतस्थाने ‘तिर इवैव’ ‘चिच-
रिषति’ चरितुं मिच्छति ॥ १९ ॥

“अथैनं विष्यतीति † । ‘विष्यति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कृष्णा-
जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण
बन्धनं कृतम्, तद् योक्त्रं मन्तोदग्रहणश्च मुञ्चेदित्यर्थः । “तद्य-
देवाश्चेति । पूर्वमन्त्रोपनयस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जातः,
‘तां’ बन्धनजाता ‘शुचः’ ‘बहिर्क्षा’ तद्विमोक्षेन निहितवान्
भवति । किञ्च पुष्करपर्णश्च योनिरूपः मित्युक्तम् ‡, अतो
बन्धनरूपयोक्त्रविमोक्षात् ‘योनिरेव’ पिण्डं मुखाद्यात्मना जायता
मित्यभिप्रायेण तद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “विपाजसा पृथुनेति § । पाज इति बल-
नाम ॥ । ‘पृथुना’ बलेन ‘शोशुचान्’ दीप्यमानोऽग्निस्तस्य

* उपरिष्ठात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० २, १० क०) द्रष्टव्ये ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १५ क० ।

‡ पुरस्तात् २०२ पृ० ७ क० द्रष्टव्या ।

§ वा० सू० ११ ५६ ।

॥ निध० २ अ० ६ सू० २ प० ।

‘द्विष’ द्वेषान् ‘रक्षस’ राक्षसाश्च ‘अमीषा.’ रोगांश्च ‘वि
बाधस्व’ । एव प्रत्यक्षतो याचित्वा , इदानीं ममि परोक्षीकृत्य
स्वयं माशिक्षमाणं ते ‘सुशर्मण’ साधुशरणस्य , ‘बृहत्’ ,
‘सुहवस्व’ शोभनाङ्गानस्य ‘अग्ने’ ‘प्रणीती’ प्रकृष्टनीती ‘शर्मणि’
शरणे अहं ‘साम्’ भवेयं मित्यर्थः । मन्त्रस्यार्चयोस्तापयं
माह— “बाधस्व सर्वान् पाप्मान इति , “आशिष माशास्ते
इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्— “अजलोमान्यादाय प्रागुदीचं पशूनुत्सृज-
तीति * । तद् विधत्ते— “अथाजलोमानीति । ‘उदीचं प्राचं’
ईशानदिगभिमुखान् ‘प्रसृजति’ विसृजेत् । ता दिशः प्रशंसति—
“एषा होमयेषा मिति । गतं मन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतकलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोन्ना रत्नवाजिद्विपसहितरथौ सयणि सिङ्गणार्यं ,
व्यवाणीद्विष्वक्क प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 आज्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्र्य शार्कर चार्कतेजा ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिप्लणार्थ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचायेण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्)

पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति । स्थिते
न्वेव यदेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ
वै सोम एतदु वा ऽएक मग्निरूप मेतस्यैवाग्नि-
रूपस्योपास्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति । आपो हि छा मयोभुव
कृति यां वै देवता मृगभ्यनूक्ता या यजु सैव
देवता सऽर्क सो देवता तद्यजुस्ता हैता आप
एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकं रूपं समुद्गच्छन्त
ता एतास्तदेवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्वदधाति । यदेव तत्
फेनो द्वितीयं रूपं मुसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ
या मेव तत्र मृदं संयौति सैव मृद् यत्तत् तृतीयं
रूपं मुसृज्यते तेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्यो ऽयोऽसृज्यत
तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अथाजलोमैः सृजति । स्थेभ्यो न्वेव यद्दे-
वाजलोमैरेतद्वा ऽएन देवा पशुभ्योऽधि समभरं-
स्तथैवेन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद्-
जलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनां रूपं मय यत्लोम
लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रं सृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
सहेति प्राणो वै मित्रं प्राणो वा ऽएतदग्रे कर्मा-
करोत् सृजात जातवेदस मयच्छ्माय त्वा सृजामि
प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतच्छयं पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरस-
स्तेन सृजति स्थेभ्यो न्वेव यद्देव तेनैतावती
वा ऽद्वयं मये ऽसृज्यत तद्यावतीयं मये ऽसृज्यत
तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-
धिर ऽद्वयसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्वै तद्गुद्रा
सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधरे तेषां

* 'करोति'—इति क, ख ।

भानुरजस्त इच्छुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषा
भानुरजस्त शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

वाभ्याः सृजति । दिपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतत् सृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सृष्टा वसुभी रुद्रैरिति
सृष्टा ह्येषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्
मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तत्तद्रुद्रैर्धीरै कर्मण्या मृद
मिति धीरा हि ते कर्मण्यो ऽद्वय मृदस्ताभ्या
मृद्नी कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ता मिति
व्वाग्वै सिनीवालो सैनाः हस्ताभ्या मृद्नी कृत्वा
करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशेति ।
योषा वै सिनीवात्येतद् वै योषायै समृद्धं रूपं
यत् सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैना
मेतत् सा तुभ्य मदिते मृद्धोखा दधातु हस्तयोरि-
तीय वा ऽअदितिर्मृद्धस्यै तदाह ॥ १० ॥

उखा कणोतु । शुक्ता बाहुभ्या मदितिर्द्धि-
येति शुक्ता च हि करोति बाहुभ्या च धिया च
माता पुत्र यथोपस्थे साग्नि बिभर्त्तु गर्भं ऽपुति
यथा माता पुत्र उपस्थे बिभृयादेव सग्नि गर्भे
बिभर्त्विष्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभि प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवेन मेतत् प्रयौति द्वाभ्यां सृ-
जति तत् पुञ्च पञ्चचितिको ऽग्नि पञ्चऽर्त्तव
सव्वत्सरः सव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽद्वय
मग्रेऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रेऽसृज्यत तावती मेवैना
मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठ ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि ष्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायन — “आपो हि हेति पर्णकषायपक्व मुदक मासिञ्चति पिण्डे”—इति * । पलाशपर्णकथित मुदक मृत्पिण्डे सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णकथितत्व विधत्ते— “पर्णकषाय-निष्पक्वा एता इति । ‘एता’ मृत्पिण्डे सिञ्च्यमाना आप ‘पर्णकषायनिष्पक्वा’ पलाशपर्णकथिता भवेयुः । ‘स्थेन्ने’ स्थिरत्वा-येव , केवलमृदोखादिकरणे विशरण स्यात् । पर्णकषायेण पाकं प्रशसति— “यद्देव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम् , सर्वैषिधनु-प्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमा । स हि ‘एकम् अन्निरूपम्’ । पूर्वं कुमारस्याजेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाञ्चान्युदको-षध्यादीनि रूपाण्यप्युक्तानि ‡ । तत्र महादेवेति सप्तमनाम्न चन्द्रमा रूपम् , चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् § । तादृश-स्यान्निरूपस्योपास्यै पर्णकषायपक्वा कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपसेवन समन्त्र विधत्ते— “ता उपसृजत्यापो हि हेति ।। अग्नेवत्य त्वच गायत्रम् । त्वचस्थाय मर्थ — हे ‘आप’ आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिना याभिरित्याप । आप्नोते करणे कर्त्तरि वा क्तिप् , तत्सम्बोधनम् । ‘मयोभुव’ मय इति सुखनाम , सुखस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १६ ।

†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कच्छीत. (४१ पृ०) दृष्टयानि ।

§ ४९ पृ० १३ प० दृष्टव्यम् ।

॥ व० ख० ११ ५० ।

भावयित्रा । 'स्था' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'न'
 अस्मान् 'जजे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तप्तनप्तनघ-
 नाश्च"—इति * तस्य तनवादेश । 'महे' महते 'रणाय' रमणी-
 याय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ "यो व
 इति । 'व' युष्माक 'य' 'शिवतम' अतिशयेन सुखकर 'रस',
 'तस्य' रसस्य 'न' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिन
 कुरुत । 'उशती' कामयमाना 'मातर इव' यथा मातर
 पुत्रस्य हित कामयन्ते, एव यूय मिति ॥ "तस्मा
 अर मिति । 'व' युष्मात्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अर' शीघ्रम्,
 'अल' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थीपपदस्य"—इति †
 चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि स्वय
 'जिन्वथ' प्रीणयथ । "जिवि प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन
 अस्मान् तर्पयथ, त गच्छेम । हे 'आप' 'न' अस्मान् 'जन-
 यथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति त्वचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋच, तत्प्रतिपाद्या मन्त्रदेवताश्च प्रशंसति— "या
 वै देवता मिति । "आपो हि षेत्यादिका 'ऋक्' 'या देवतान्'
 'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्त प्रत्यय । 'यां' देवता 'यजु'-
 मन्त्रोऽपि । यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणा-
 भिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च
 प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोक्त-
 मित्यर्थः । अत प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एता'

* पा० सू० ७ १ ४५ ।

† पा० सू० २ ३ १४ ।

‡ भा० प० ५६४ घा० ।

आप 'एव' देवता , 'एष' "आपो हि षा"—इति 'त्रिच' ।
 'तत्' तस्माद् 'या' 'अमू' अद शब्दो विप्रकृतप्रदेशवचन ।
 पूव काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अग्नादि पृथिव्यन्त सृष्टि
 मुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य † ,
 "तदिद मेक मेव रूप" कृतवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं
 मुदकफेनसृत्सिकताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचन विधत्ते— "अथ फेन जनयित्वेति § ।
 कषायोदक्तेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णी मासि-
 चेत । "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थे । पूर्व "सोऽकामय-
 ताभ्योऽङ्गो हीमा प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य , "तदिद मेक मेव
 रूप समदृश्यताप एव"—इति || , उदकलक्षण रूप मुक्ता ,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषान फेन मसृजत"—इति ¶
 द्वितीय फेनात्मक रूप सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मक द्वितीय रूप मेव सृद्रूपेऽग्नौ निहित-
 वान् भवति ।

अथ सित्तेऽग्नौ उदक्तेन मृद सन्मिश्रण विधत्ते— "अथ या
 मेव तत्र मृद मिति । तत्र 'या मृद' 'मयीति' जलेन सन्मि-
 श्रयति 'सा मृत्' । एतदन्तर सृष्ट मृदात्मक तृतीय रूपम् ।
 तत्र ह्येव मान्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ ब्रा ११ कण्ठीत (४ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

† , ‡ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्री० सू० १६ ३ १७ ।

|| , ¶ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

तेति * । “स आन्तस्तेपानो मृद७ शुष्काप मिति †, तेभ्यो वा एष ”—इति । ‘एष’ अग्नि ‘तेभ्य’ उदकफेनमृदादिभ्य पूर्व सृष्ट । अतो जलफेनमृदा सम्मिश्रणेन अवादिरूपेभ्य पूर्व सृष्टाग्नि मेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोममिश्रण विधत्ते— “अथाजलोमैः ससृज-
तीति ‡ । ‘स्तेन्ने’ स्थिरत्वाय । अजलोम प्रशंसति— “यद्दे-
वाजलोमैरिति । यथा पूर्व ‘देवा’ ‘एनम्’ अष्टरूपात्मना गूढ
मग्नि पुरुषादिपञ्चपशुभ्य सकाशात् सम्भवन्त , तथा ‘अय’
यथा पिण्डेऽजलोमससगेण सर्वेभ्य पुरुषादिभ्य अग्ने सम्पादन
मित्याशङ्क्य अजपशोः सव पशुरूपं सुपपादयति— “अजे हि
सर्वेषा मिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समान्ना-
तम्— “यद्देवैत पशुः मालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषा पशू-
ना७ रूपम्, यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्”—इत्या-
दिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूपं माह— “अथ यज्ञोमेति ।
लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति, लोमलक्षणं रूपं सर्वसाधारणं
मित्यर्थं ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रण विधत्ते— “मित्त्रं ससृज्येति ॥ । ‘मित्त्र’
प्राण , आदित्यो वा । ‘पृथिवी भूमि च’ लोकत्रयस्यापि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वम्, भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते— “तिस्रो भूमी-

* ४ ए० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ६ ए० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १८ ।

§ २ प्र० १ ब्रा० १५ क० (६० ए० ११ प०) द्रष्टव्यम् ।

॥ वा० ख० ११ ५३ ।

धारयन् त्रींशत द्यून्”—इति * । ‘तिस्रः भूमी’ तिस्रः पृथिवी.
अत्रैतयोर्बभूवोदर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थं
सिद्धः । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योतिः शब्दोऽजलोमवचनः ।
अजस्रान्नेयत्वादजलोमभिः । ‘सह’ ‘सुजात जातवेदसम्’ सद्रूप
मग्निं त्वाम् ‘प्रजाभ्य’ ‘अयक्ष्माय त्वा’ रोगरूपपापापनुत्तये
‘ससृजामि’ सन्मिश्रं करोमि , अहं मध्वर्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्लायोरसचूर्णं ससर्गं विधत्ते— “अथैतत् त्रय
पिष्टं मिति † । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् ।
“पिष्टुः सचूर्णनै”—इत्यस्य ‡ निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि , “शर्करा मश्मान मयो हिरण्यं मोषधिवनस्पत्य-
सृजत”—इति हि प्रागज्जातम् § , अधुना तेन त्रयेण ससर्गे तैरेव
विभीरूपैर्मृदं रूपवतीं ज्ञातवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “रुद्रा सृष्टुज्येति ॥ । ‘रुद्रा’ ‘पृथिवी’
पार्थिवं ‘हृहृज्योति’ अग्निलक्षणे पार्थिवं पिष्टं ‘शर्करा-
श्लयो’, तै ‘ससृज्य’ ‘समीधिरे’ उखाया दीपितवन्तः । रुद्रा
उखाया अग्निं सवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फलं माह— “तेषां
मिति । ‘तेषां’ रुद्राणाम् ‘भानु’ दीप्तिः ‘अजस्र इत्’ अनु-
पचीयैव ‘देवेषु’ मध्ये ‘शुक्र’ शुक्लवर्णो ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

* ऋ० ख० २ २७ द चक्रप्रथमचरणं मिदम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १६ ।

‡ ख० प० १४ ब्रा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ पृ० ३ पं) । “शर्करा खूभकन्दु
का , अयोरसो लोहरो यस्ताप्यमानात् लोहात् पृथग्नं भवति कीदृ-
इति लोके प्रसिद्धं , अश्मा डट्, पाषाणम्”—इति कर्कचार्यः ।

॥ वा० ख० ११ ५४ ।

“हाभ्या सृजतीति । पूर्वं मज्जलीमै संसर्गे एको मन्त्र ,
शर्करादिसंसर्गे द्वितीय , तावुभौ मिलित्वा प्रशंसति—
“द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ मृद सन्निश्रयण समन्त्र विधत्ते— “अथ प्रयौतीति * ।
तिसृभिर्ऋग्भि ११ मृद प्रकर्षेण ‘यौति’ पिण्डे सन्निश्रयेत् ।
‘धीरै’ कर्मणीभि मृद्भि , ‘वसुभि’ ‘रुद्रै’ च ‘मसृष्टाम्’ ।
वसुपदेनात्राजलोमससर्गमन्त्रो “मित्र ससृज्य”—इति विव-
क्षित । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो “रुद्रा ससृज्य”—इति
विवक्षित । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्यौ वसुभि रुद्रैश्च संयोजिताभ्यां
कर्मभ्या सम्पादिता ‘मृद’ मृत्तिका ‘सिनीवाली’ दृष्टेन्दु , तदभि-
मानिदेवता ‘हस्ताभ्या’ ‘मृद्वी’ मृदुरूपा ‘कृत्वा’, ‘ता’ कर्माह्वा
‘कृणोतु’ करोतु ।

वसुरुद्रपदाभ्यां “मित्र ससृज्य”, “रुद्रा ससृज्य”—
इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह— “यन्निश्रयेण तद् वसुभिर्यद्गुद्रै-
रिति ॥ ९ ॥

“सिनीवालीति † । एष द्वितीयो मन्त्र । तस्माद्य मर्थ ,—
सिनीवाभ्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते— “सुकपर्दे-
द्यादि । ‘सुकपर्दा’ कपर्दं केशसंयमनवेणि , साधुवेणियुक्ता ।
‘सुकुरीरा’ कुरीरो सुकुट , तद्वती । “स्त्रीपशा’ औपशी
नाम जघनभाग , सुजघना । यद्वा, उपशेते शयन करोति
सैरवयवविशेषै ते सवेऽप्युपशा , तेषां समूह औपश , स्त्रीप

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

† वा० सू० ११ ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सू० ११ ५६ ।

शवती * । या एवविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिते', हे 'महि' महीरूपे । 'तुभ्य' 'इस्तयो' 'उखा' 'दधातु' स्थापयतु । "योषा वै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखा कृणोत्विति † । अयं तृतीयो मन्त्रः । तस्यायं मर्थः,— 'अदिति' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखा' 'कृणोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्र' 'उपस्थे' स्तोत्राङ्गे 'विभर्त्ति', एव सा अदिति 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्निष्पन्नमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति । पूर्वं मजलोमशर्करादिससर्गे मन्त्री द्वौ, ताभ्यां सहोक्तसङ्ख्या प्रशंसति— "हाभ्यां ससृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । "पञ्चर्त्तव इति । "हेमन्तशिथिरयो समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्नेः सवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्यायां तद्रूपा सृष्ट सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि षेत्याद्यास्तिस्त्र, ताभिः सहैता पञ्चसङ्ख्या प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वसङ्ख्यासामान्यात् । तथाचान्यत्रास्मात्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पदं मिदं स्यात् सायणस्य, "न कर्मधारयात्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिसंज्ञित तदर्थप्रतिपत्तिकर"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० स० ११ ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १ १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ पृ०) दृश्यम् ।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्ख्या प्रशंसति—“अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्मा पृथिव्या बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मायो-हिरण्याष्टौ सृष्टाक्षरत्—“तद् यदसृज्यताक्षरत् तद्यदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्”—इति * । यथा ‘यावती’ अष्टाक्षरा ‘अग्ने’ पूर्वम् ‘असृजत’, तथा अग्नि “आपो हि ष्ठा”—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनाज-लोमशर्करादित्रयससर्गमिश्रणै ‘तावतीम्’ तत्सङ्ख्याम् ‘एना’ सृष्टं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ मृत्पिण्ड मपादत्ते । यावन्तं निधयेऽलं मुन्यते मखुस्त्र शिरोऽसीति यज्ञो वै मखुस्तस्यै-तच्छिर आहवनीयो वै यज्ञस्त्र शिर आहवनीय मु वाऽएतं चेयन् भवति तस्मादाह मखुस्त्र शिरोऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह मुखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष
एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

तु प्रथयति । व्वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण
कुन्दसाङ्गिरस्वदित्ययं हैष लोको निधिस्तु मेतद्-
सवो गायत्रेण कुन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय मेतद्
गायत्रेण कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुयो प्रतिष्ठिता-
सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि
प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
मानायेत्येतद् व्वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता
माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ता प्रादेशमात्रीं
कृत्वाथास्तै सर्व्वतस्तौर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु
चैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षं हैष उद्विस्तु
मेतद् रुद्रास्त्वैष्टुभेन कुन्दसा कुर्व्वस्तथैवैन मय मेतत्
चैष्टुभेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुयो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिचु मसौत्यन्तरिचुः छेष उद्धिर्धारया मयि
 प्रजाः रायस्पोष गौपत्यः सुवीर्यः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे रुद्रा अन्तरिच कृत्वा तस्मिन्नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिच कृत्वा
 तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताः सलिय सः-
 स्रज्या * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुञ्चि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 शवन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येष उद्धिस्तु
 मेतदादित्या जागतेन कुन्दसाकुर्वन्तथैवैन मय
 मेतज्जागतेन कुन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽचङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुथो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उद्धिर्धारया मयि
 प्रजाः रायस्पोष गौपत्यः सुवीर्यः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे ऽआदित्या दिव कृत्वा तस्या मेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिव कृत्वा
 तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विप्रवे

त्वा देवा व्वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन कृन्दसाङ्गि-
 रस्वदिति दिशो ह्येतद्यजुरेतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽचुङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदुच्यते प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया
 मयि प्रजाः राग्रस्पोष गौपत्यः सुवीर्यः सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माग्निष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माग्निष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकानां मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशां ऽ परि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

ता प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा करोति । प्रादेश
 मात्री तिरस्त्री प्रादेशमात्री वै गर्भो व्विष्णुर्योनि-
 रेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसीयसीं कुर्याद्यदि ऋसीयस्येतेन वर्षी-
यसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकं पशुं स्यात् * । एकप्रादेशं कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशुव स्युः पञ्चप्रादेशा कुर्यादिषु-
मात्रीं वा व्वीर्यं वा ऽद्विषुर्व्वीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्च-
प्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं राक्षां पर्यस्यति । दिशो हैव
सैतद्वै देवा इमांल्लोकानुखा † कृत्वा दिग्भिरदृष्ट-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखा ‡ कृत्वा दिग्भिर्दृष्टिं हति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । अत्र हैषा
लोकानां मुन्ताः † समायन्ति तदेवैनास्तद् दृष्टि-
हति § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दृष्टि'—इति ख ।

आदित्यै राक्ष्णासीति । व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्राक्षा कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र जर्षाः करोति । तूष्णी मेव दिशो
हैव ता एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखा† कृत्वा
दिग्भिः सर्व्वतो दृहस्तथैवैतद्यजमान इमा-
ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तभ्रुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्रुवन्ति तद्यदत्त जर्ष
तदेतया तिरस्यता दृढ मथ यदतोर्व्वीकृते-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मयेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा
इमांल्लोकानुखा कृत्वैतै स्तनैः सुर्व्वान् कामानदु-
हत्त तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखा कृत्वैतै
स्तनैः सुर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव § । इमे वै लोका उखिमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग घ

‡ 'दुहे'—इति ग , 'दुहे'—इति

§ 'गौरेव'—इति ग , घ ।

गौस्तुत्या ऽएतद्रुधो येषां तिरुक्षी राक्षा सा वि-
वृतीये भवति विवृतीये हि गोर्धुधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्न-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौ * ॥ १८ ॥

ताऽ ह्येके विस्तना कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तना न तथा कुर्याद्ये वै गो कनीयस्तनाः
पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनौयतरा वा ऽअष्टैते
ऽनुपजीवनौयतराऽ ह्येना ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गा
कुर्वन्ते शुनीं वावि वा व्वडवा वा तस्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै विल मभिपद्यते । अदितिष्टे विल
गृभ्णात्विति व्याग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएना देवाः
कृत्वा व्याचादित्या निरुष्टापयस्तथैवैना मय मेतत्
कृत्वा व्याचादित्या निरुष्टापयति ॥ २० ॥

ता परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा महती
मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

* 'गौ'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं मन्त्रय ऽद्विती मृन्मयीं ह्येषा योनि-
रग्ने पुत्रेभ्यः प्रायश्चददिति अपयानित्येतद्वा
ऽपना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
प्रायश्चक्षुथैवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्र कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽद्विमे
लोका द्विमे लोका उखा द्विती वृदन्तोऽथो अन्यो
ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेरस्यते ऽथेतरस्या
भरिष्यामो यदीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्यादो
वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयं स लोको यः पूर्वं
उद्भिरन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्यौः साथ यदेतच्चतुर्थं
यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽद्विदं सर्वं यावदिमे
च लोका दिशश्च स यद्वज्रोपाहरेदिति तद्वेचयेद्युद
वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं
भातव्यं मभ्यतिरिच्यते यदु भिक्षायै प्रायश्चित्ति-
रुत्तरक्षिंस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अधोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ मृत्पिण्ड मिति । ‘निधि’ नाम उखाया अधस्तलम् , तस्मै , ‘यावन्त’ पर्याप्त ‘मन्यते’ यजमान , तावन्तम् आददीत । उखा-
करणे यजमान कर्त्ता । तथाच कात्यायन — “यजमान उखां करोति ऋद मादाय मखस्य शिर इति”—इति * । आदाने मन्त्रं विधत्ते — “मखस्य शिरोऽसीतीति † । एतद् यजुर्व्याचष्टे—
“यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिर , अन्या-
धारत्वात् , एव मृत्पिण्डोऽपि वग्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीय-
मानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकागन्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति । इष्टकाभिधीयते इति यत् , तत् एषोऽग्निर्जायते । चयन नाम जन्मेत्यर्थ । लोके ह्युत्पद्यमान पुरुष प्रथम ‘शीर्षत’ शिर प्रभृ-
तिक एव ‘चीयते’ जायते । एव भग्नि शीर्षतो जायता मित्यभि-
प्रायेण “यज्ञस्य शिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायातै’—इति जने पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— “त प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’ विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता , तत्र ‘निधि’ भूलोक , उत्तरत्र “द्यौर्द्वैष उद्धिर्धारयेति श्रवणात् § । उत्त-
रोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपौ अन्तरिक्षद्व्यलोकात्मकौ , अतो मन्त्रत्रये-
ऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा ,

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १३ ।

† वा० सू० ११ ५७ २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकाण्डा (२६१ पृ० १२ पं०) दृश्यम् ।

निधिप्रथममन्त्र एव मान्नायते—

“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्निरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाऽरायस्पोष गोपत्यऽसुवीर्यऽसजातान् यजमानाय”—इति * ।

अथ मर्थ ,—‘वसव’ नाम भूलोकरक्षका देवा ‘त्वा’ त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां ‘कृण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण छन्दसा’ सह ‘अग्निरस्वत्’ प्राणवत् , हे उखे । ‘ध्रुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यजु - शेषेण यजमाने आशिष माशास्ते , यजमानाय मयीतिसप्तमी-निर्देशात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यथे चतुर्थी । ‘प्रजा’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्पोष’ धनपुष्टिम् , ‘गोपत्य’ गवां पतित्वम् , ‘सुवीर्य’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् भ्रातृनपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्र व्याचष्टे,— “अयं द्वेष लोको निधिरिति । ‘एष’ भूलोक ‘निधि’ उखाया अधस्तनम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽकुर्वन्’, एवं यद्यापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति । ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति , तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी शेष निधिरिति । निधिर्नासीत्वाया अधस्तन मिति प्रागुक्तम् † । धारया-मोत्यादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡ , अत्र निधेस्तिर्यग्-

* वा० स० ११ पृ८ १ ।

† प्रथमकण्ठीव्याख्याने (२६७ पृ० २ प०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकण्ठीद्रष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ प०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति । ‘ता’ निधि पर्याप्ता मृदं तिर्यक् ‘प्रादेशमात्रीं कृत्वा’ ‘अथ’ अन्तरम् ‘अस्यै’ अस्या विस्तारिताया निधिर्मृद ‘सर्वत’ ‘तीरम्’ अन्तम् ‘उन्नयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्वेति प्रथय-
त्यन्तानुमीय सर्वत ”—इति * ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्र विस्तारिताया निधिमृद उपरि पृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्र विधत्ते— “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधातीति । ‘पूर्व’ प्रथमम् । ‘उच्चि’ शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायन — “प्रथम धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् † । धातुशब्द उत्तरोत्तर-
क्रमेणावस्थान माह , “त्रिधात्वलाबुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्वा कण्वन्तु त्रैष्टु-
भेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवास्तन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजाप्
रायस्योष गौपत्य् सुवीर्य् सजातान् यजमानाय”—इति § ।

मन्त्रस्थाय मर्थ ,— हे उखे । त्वा ‘रुद्रा’ अन्तरिक्षाभि-
मानिन ‘कण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन कन्दसा’—इति, ‘अन्त-
रिक्ष मसि’—इति च विशेष । शेष पूर्ववत् । निधिर्भूलोकात्मकत्वा-
दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापक
ब्राह्मण मपि पूर्ववत् ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २६, २७ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २७ ख ।

‡ धातुशब्दाङ्गप्रक्षेप एव । प्रथितस्य तलप्रान्तानुमीय ऊर्ध्वान्
गमयति , धातु प्रथमपिण्डिकाम् का० श्रौ० सू० ४० ।

§ वा० ख० ११ पृ. २ ।

“संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहिता मृद ‘संलिप्य’ सञ्चार्य्य
‘संज्ञाया’ स्नायां स्निग्धां कुर्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्वेकपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेप समन्त्रं विधत्ते—
“अथोत्तरं मुञ्चि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव भाम्नायते—

“आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजाऽ५ रायस्योष गौपत्यऽ५ सुवीर्यऽ५ सजा-
तान् यजमानाय”—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवता त्वा मुखा कुर्वन्तु ।
अत्र ‘जागतेन हृन्दसा’—इति, ‘द्यौरसि’—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्वेकपरिच्छात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विद्वयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— “अथै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् ।
‘वैश्वानरा’ विश्वनरसम्बन्धिनो ‘विश्वेदेवा’ त्वाम् ‘आनुष्टुभेन
हृन्दसा’ कुर्वन्ति । “दिशो ह्येतद्यजुरित्यादेरयं मर्थः,—
उखाया लोकात्रयात्मकत्वात् ‘एतेन’ ‘यजुषा’ समीकरणेन तस्या
दिश एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थी मन्त्र —

“विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा कृण्वन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।

‡ वा० स० ११ ५८ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६ ।

भुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाऽ रायस्सोषं गौपत्यऽ
सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”-इति * ।

अत्र मन्त्रे ‘आनुष्टुभेन छन्दसा’-इति, ‘दिशोऽसि’-इति
च विशेष ॥ ६ ॥

पूर्वम् “अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य
मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— “तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ‘अन्त-
रत’ उद्भिद्वयस्य मध्यदेशे अपरिमित छिद्रं कुर्यात्, ‘बाह्यत’
अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वत सम कुर्यात् । एतस्य
यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, ‘एतेन’
अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च ‘अपरि-
मिता दिश’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया जर्ज्वपरिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति ।
एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । जर्ज्वा यथा प्रादेशमात्री,
तिरञ्चीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-
प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । जर्ज्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रथसति— “प्रादेशेति । ‘योनि’ गर्भसदृशी
ज्ञातवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्याधारत्वात्, अन्नेन
गर्भत्वम् तन्मध्ये सवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कस्येत्याह— “सा यदीति । ‘यदि’
‘सा’ उखा ‘प्रादेशाद्’ ‘वर्षीयसी’ अधिकपरिमाणा ‘स्यात्’,
तर्हि ‘एतेन’ “विष्टे त्वा देवा”-इति ‘यजुषा’ ‘ऋषीयसीम्’ अधि-

* वा० ख० ११ ५८ ३ ।

† का० श्री० क० १६ ३ २४ ।

‡ १६ पृ० १३ प०, २६६ पृ० १ प० दृश्ये ।

कांश्च परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऋसीयसी'^१
स्थात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसन्निता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखाया परिमाण पञ्चमुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्श-
यति— “स यद्येक पशु स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेश-
मात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषु-
मात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वय तिर्यगपेक्षया, ऊर्ध्व-
परिमाण त्वचापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन
सूत्रितम्— “प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वञ्च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्री वा
तिर्यक् पञ्चपशौ”—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्,
ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरण विधत्ते— “अथ तिरश्ची
मिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां राज्ञा
दिगात्मना स्तौति— “एतद्वै देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवा'
यथा 'उखा कृत्वा' 'दिग्भि' दृढा मकुर्वन्, एव यष्टा वर्त्ति-
करणेन दिग्भिरेव वितता दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

राज्ञाकरणस्य स्थान विधत्ते— “ता मुत्तरे विद्वतीय इति ‡ ।
उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अष्टे 'विद्वतीये' दृतीयभागादप्य-
दूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्ति सर्वतः तिरश्चीना कुर्या-
दित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्र विधत्ते— “अदित्यै राज्ञासीति § । हे वत्ते । 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ ३० ख ।

§ वा० स० ११ ५६, १ ।

अदीनाया देवमातु 'राज्ञा' रशना 'असि' 'इति' । राज्ञा-
पदस्याभिप्राय माह-- "वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * , राज्ञा 'अवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्याश्चतस्रो वर्त्तीर्विधत्ते-- "अथ चतस्र जर्द्धा इति ।
'तूष्णीम्'-इति मन्त्रप्रतिषेध । एता वर्त्तय उखायाश्चतुर्दिशं
कार्या । तथाच सूत्रम्-- "जर्द्धास्तूष्णीं प्रतिदिश चतस्रो-
ऽपरा वर्त्ती प्राप्ता"-इति † । कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्त प्रतिदिशं
चतस्र तुष्णीं कार्या इत्यथ । राज्ञाचतुष्टय दिगात्मना स्तूयते--
"दिशो ह्येव ता इत्यादिना । जर्द्धाणा चतसृणा तृतीयोत्तर-
कृतराज्ञापयन्तम् ॥ १४ ॥

ता विधत्ते-- "ता एता एतस्यै भवन्तीति । "तद्यदत जर्द्धं
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका जर्द्धस्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तय कर्त्तव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तीना मन्त्रे स्तनोन्नयनं विधत्ते-- "तासा मयैषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तना', तदाकारा कुर्यादित्यर्थः ।
"एतद्वै देवा इत्यादे कण्डिकात्रयस्याय मर्थ ,— पूर्व देवा
लोकत्रयात्मिका गोरूपा मुखा कृत्वा तस्या जघस्थानीयाया
विद्वतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया राज्ञाया समीपे वर्त्तिराज्ञा-
येषु चतुर स्तनान् कृत्वा, तेभ्य सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः ,

* पुरस्तात (२ भा० २७३ पृ० ३ प०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ १ ।

तथायं यद्यापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धु चतुर स्तनान्
कुर्यादिति । गोरुधोऽपि विद्वत्तीयभागे भवति , सापि गौचतुस्त-
नीति तत्साम्यम् ॥ १६ , १७ , १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पञ्चान्तरं
मनुवदति— “ता द्वेक इति ‡ । तथाच तैत्तिरीया — “द्वि-
स्तनां करोति व्यावाष्टयिष्योदीहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां
दोहाय, अष्टस्तना करोति छन्दसा दोहाय”—इति † ।
द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्ये क्रियते स्तनद्वयम् , अष्टस्तनपक्षे
एकैकस्मिन् वर्त्ये द्वौ हाविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति— “न
तथा कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गो’ पशोरपेक्षया ‘कनीय-
स्तना’ अल्पस्तना , ‘ये’ च ‘भूयस्तना’ , अल्पभूयस्त्वे गवा-
पेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा हि चतुस्तना । स्तनचतुष्टया-
दर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः , ते ‘अनुपजीवनीया’
अभोग्या भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखा द्विस्तना अष्टस्तना वा
कुर्यात् , तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः , न तु
गा भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति— “शुनी मिति । अष्ट-
स्तनकरणे ‘शुनी’ शुन स्त्रियम् , द्विस्तनकरणे ‘अवि वङ्गवां
वा’ क्षतवन्ती भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति , एवं
द्विस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगाहेति तथाकरणं मयुक्तं
मित्यर्थः ॥ १८ ॥

विधत्ते— “अथास्यै बिल मिति ‡ । ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

* का० श्रौ० सू० १६ ४ २ ।

† तै० सं० ५ १ ६ २६—२८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३ ।

‘अभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते — “अदितिष्ट इति * ।
हे उखे । ‘ते’ ‘विलम्’ अदिति गृह्णातु । द्वयहोर्भ † ।
अदितिर्वाङ्मूपात्वेन स्तूयते — “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
पयतीति । निष्ठिता परिसमाप्ता करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते — “ता परिगृह्णाति ‡ । ‘परि-
गृह्ण’ दृढा गृहीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखाम् ।

मन्त्रस्थायं मर्थं, — ‘सा’ अदिति ‘मही’ भूरूपा महती वा
‘मृग्ययी’ मृदिकारभूताम् ‘अग्नये’ अग्न्यर्थं ‘योनि’ स्थानम्
उखा ‘कृत्वाय’ “क्लो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्य’ अपयन्तु, पक्षां
कुर्वन्तु इति । अतो द्वेता ‘अदिति स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्य’ प्रायश्च-
दिति सम्बन्धः । अयते पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन् मन्त्रं व्याचष्टे — “कृत्वाय सा मही मुखा
मिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पञ्च सोप-
पत्तिकं मनुवदति — “ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । ‘ता’
उखा, ‘एके’ आचार्या ‘तिस्रः’ कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः —
“त्रयो वा इमे लोका इति । उखा खलु लोकान्तिका, ‘लोका’
च ‘त्रय’, अतो लोकसंख्याया उखा कर्त्तव्या ‘इति’ ‘वदन्त’

* वा० ख० ११ ५६ २ ।

† पा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ४ ।

§ पा० सू० ७ १ ४७ ।

॥ वा० ख० ११ ५६ ३ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ४ ५ ।

एके तिस्र कुर्वन्तीति सम्बन्ध । युक्त्यन्तर माह— “अथो
अन्योऽन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्त्रि
भरिष्याम । “यदीतराद्येतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्राय-
श्चित्थर्थे तिस्र उखा कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

तं पक्ष दूषयति— “यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि-
देक , जडिद्वयश्च , भूलोकादि त्रयम् , दिशश्च सव जगत् ,
न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया मुखाया कृता-
याम् * , ‘यद्’ यदि अन्यदुखाद्वयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘तत्’ लोकादिकम् अति-‘रेचयेत्’ , ‘यद् यज्ञे’ ऽतिरिक्त क्रियते,
‘तत्’ अतिरिक्त कर्म ‘यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषार्ह मेव , अतो न्यूना-
धिकदोषौ परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य
वस्तुन कारण न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात् , सा यदि भिद्येत, तर्हि कि मन्यकरण
तूष्णीं वावस्थानम् ? अकरणे च कथं मुख्याग्निधारणम् , अस-
त्यग्निधारणे कथं चयनाख्य कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्य , तस्य
सर्वस्वोत्तर ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— “यद् भिक्षायै प्राय
श्चित्ति , उत्तरस्निग् तदन्वाख्यान इति । ‘अन्वाख्याने’ ब्राह्मणे

* “अथोखा मादन्ते द्यौरसि पृथिव्यसीति । उपस्तौत्वेनेन
मेतन्नहयत्वेव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति”—इत्येतस्य सायणीय
भाष्ये मिदम्— अर्धयो समन्त्रक स्यात्वादान विधत्ते— “अथोखा
मिति । उखाया तुपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुति-
मात्र मिदं मित्याह— “उपस्तौत्वेवेति । नापि किमर्थेत्यत आह— “मह-
यत्वेवेति । सुखा पूजनं कोक्षे प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ३३० पृ० १५०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र शेषम्— “यद्येवोखा भिद्येत ,
याभिन्ना नवा स्यात्पुरुविली स्यात् , तस्या मेन पर्यावपेत्”—
इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीय. प्रपाठकं समाप्तं + ॥

* उत्तरन (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतउत्तर मिह ‘कण्डिका ११४’—इति क , ‘कण्डिकासङ्ख्या
११४’—इति ख , ग , घ । तत्र १ ब्रा० २६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ ब्रा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० २२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० २२ क० । एतासा सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके सम्प्लु ब्राह्मणेषु
११४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति श्रुम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,
अपि वा
पञ्चमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तुत्या एतुत्या अषाढां पूर्व्वं करोति । इयं
वा ऽअषाढेयु मु वा ऽएषा लोकानां प्रथमा-
सृज्यत ता मेतुत्या एव मृद् करोत्येषां ह्येव
लोकाना मियं मुहिषी करोति मुहिषी हीय तद्वैव
प्रथमा व्वित्ता सा मुहिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इय मु
वै प्रतिष्ठा अग्रालिखिता भवति त्रिवृक्षीयम्* ॥ २ ॥

अथीखां करोति । इमांस्तुल्लोकान् करोत्यथ
व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्यायु
मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

एतस्मा एव मृद् करोत्येभ्यस्तुलोकेभ्य एतान्
देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्रालिखिता
भवन्ति त्रितुते ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा व्यागुषाढा तां
पूर्वां करोति पुरस्ताद्भूय मात्मनो व्याक्ता मेतस्मा
एव मृद् करोत्यात्मनो ह्येवेय व्याङ्गुहिषीं करोति
महिषी हि व्याक् त्रालिखिता भवति चेधाविहिता
हि व्यागुचो यजूंषि सामान्यथो यदिदं त्रयं
व्याचो रूपं सुपांशु व्यन्तरा मुच्चै † ॥ ४ ॥

अथोखा करोति । आत्मानं तत् करोत्यथ
व्यिश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै व्यिश्वज्योतिः
प्रजा ह्येव व्यिश्वं ज्योतिः प्रजननं मेवैतत् करोति
ता एतस्मा एव मृद् करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हिता तदात्मनः प्रजा
करोत्युत्तराः करोत्युत्तरा तदारम्भनः प्रजा करोति

* '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुच्चै'—इति ग, घ ।

त्रालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गर्भं उत्व जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽद्वतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता द्वतराः
परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता द्वतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तस्यानिरुक्तस्य परिमितस्यापरिमितस्य तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्त परिमितं
रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवास्यानिरुक्त अपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्क-
रोति स ह वा ऽएतत् सर्वं कृत्वा प्रजापतिः
संस्करोति य एव द्विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैना धूपयति । स्थेने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्वः

प्रजापतिरग्निर्नी वा चारुमारुमान् हिनस्त्यष्टि-
सायै तद्वै शुक्लैव तद्वि अग्न्य यातयाम तथो ह
नैवाश्वः हिनस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ८ ॥

व्यसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विष्ट्वे
त्वा देवा व्यैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयन्तु व्यरुणास्त्वा धूपयन्तु विश्वा
धूपयन्त्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूंषि सप्त-
तय्य एता देवता सप्त शीर्षन् प्राणा यदु वा
ऽपि बहु कृत्व सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५ ३] ॥

* 'पशून्'—इति ग, च ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा', 'त्रैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा',
'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येव पाठेन भवितव्यम् "छे च"—इति (६ १
७३) पाणिनिशासनात्, अस्त्वेषाञ्च संहितेति । पूर्वजाप्येव मेव
बोधम् (२६०, २६१, २६२ पृ०) ।

अथ सस्त्रताया मृद सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं मषा-
ठास्थेष्टकाया निर्माण माह—“तस्या एतस्या अषाढा पूर्वा करो-
तीति * । ‘अषाढा’ अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
“तदानासा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतो ”—इति †
मतोर्लुक् । ‘पूर्वाम्’ उखात् पूर्वभाविनी कुर्यात् । पूर्वभावित्व
मर्थवादमुखेन दर्शयति— “इय वा अषाढेति । ‘अषाढा’—
इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु , तद्विकारत्वात् ।
अस्त्वेवम् , प्राथम्ये कि मायात मित्यत आह— “इय सु वा एषा
लोकाना प्रथमाऽव्यतीति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
प्रसिद्धम् । अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्ति वारयति— “ता
मेतस्या एवेति । ‘एतस्या’ उक्तसस्कारोपेताया मृद सका-
शादित्यर्थ । तत्रोपपत्ति माह— “एषा ह्येव लोकाना मिय
मिति । यत ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धाना लोकानां सम्बन्धिनी,
अत इत्यर्थ । अय मभिप्राय ,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृत् , तदीयाया एषाषा-
ढाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्व भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्व प्राप्त मित्याह— “महिषी
करोतीति । प्रथमोढा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
यस्मात् ‘महिषी’ , प्रथमतो निर्माणात् , अतोऽस्यां महिषी-
कर्तृक्यता युक्ता । भवत्वेव यद्येषा महिषी स्यात् , सैव
कृत इत्यत आह— “तद् येव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति ।
‘वित्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६

† पा० सू० ४ ४ १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्, सूत्र-
कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तप्रमाणं
प्रशंसति— “प्रतिष्ठा वै षाद इय मु वै प्रतिष्ठेति । षादाभावे
पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इय पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकाया प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमाणत्व युक्त मित्यर्थः । अस्याश्चिह्नत्वेन खल्वत्र य कर्तव्य
मिति विधत्ते— “त्रयालिखिता भवति त्रिविद्दीय मिति । अर्ध-
चन्द्राकाराभि तिसृभि रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’ शब्देन
“त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका”-इत्यादि † श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि
द्योतिता । अस्यास्त्रिवृत्त्व पृथग्यप्तेजोभिस्त्रिवृत्करणाद्वा, सिकता-
मृत्तिकापाषाणैस्त्रिभि सहतरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अषाढा करोति महिषी प्रथमविभा तदाख्या, यजमानपाद-
मात्री त्रयालिखिताम्”-इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्तव्यता माह— “अथोखा मिति ।
‘अथ’ अषाढानन्तरम्, ‘उखा’ प्रागुक्तलक्षणा स्थाली पश्चात्
कुर्यात् । तत्रोखाकरणेनेमा स्त्रीलोकान् कृतवान् भवति ।
“यजमान उखा करोति मृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयाना तिसृणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

* ‘यजमानपादमात्री त्रयालिखिताम्’-इति का. श्रौ० सू० १६ ३.
२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्’-इति तत्र वृत्तिः ।

† ऐ० ब्रा० ४ २ ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २१, २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २३ ।

कर्तव्यतां विधत्ते— “अथ विश्वज्योतिषं करोतीति * । पूर्व-
वदेतन्निष्कर्षैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसा द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माणं मित्याह— “एता
देवता अग्नि वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्व ज्योति
रिति । ‘एता देवता ’ इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
आदित्यम्’—इति । विश्वज्योतिषकत्वं मग्न्यादीनां प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दो द्योतयति । पूर्ववदासा मप्युत्तरार्थं सस्कृतमृत्तिकैव
कारणं मित्याह— “ता एतस्या एव मृदं करोतीति । एतत्
प्रशंसति— “एभ्यस्तत्त्वोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति ।
उखाया लोकत्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृदा आसां
निर्माणं मेव तदधिष्ठाहदेवतानिर्मितं मित्यर्थः । “यजमान
करोतीति, “त्रयानिष्पिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवानां त्रिवृत्त्वं द्युभूम्यन्तरिक्षस्थानभेदेन, “इष्टकास्तु तिस्रो
विश्वज्योतिष एतद्गुणत्रयस्य त्रयानिष्पिता” —इति ‡ सूत्रम् ।
एतद्गुणत्रयस्य अभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम्, तेन
क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति । “इत्यधिदैवतं मिति । ‘इति’-
शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः । ‘अधिदैवतम्’ देवता अधिष्ठातृ
प्रवृत्तम्, उक्तं मित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम् ‘अध्यात्मम्’ आत्मानं अधिष्ठातृ प्रवृत्त्य-
मानम्, ‘वक्ष्यते’—इति शेषः । प्रतिज्ञातं मर्थं दर्शयति—
“आग्नेयोखा वागषादेति । उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आह्वा-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ ।

† २७६ पृ० २ पं० दृष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ (तु शब्दार्थः) ।

नादिषु आत्मनोऽपि पूर्वं वाच स्वरूप मस्ति, 'पुरस्तात्' प्रवृत्ते प्रसिद्धि माह 'हि' शब्द । न केवल वैदिक्या एव वाचस्तेविध्यम्, अपि च 'यदिद' सर्वैरुच्चार्यमाण 'वाच' 'रूप' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रय' त्रिविधम्— "उपाशु व्यन्तरा सुचैरिति । व्यन्तरा मिति, उपांशूचै स्वरमध्यवर्तिनी वाच वदन्ति प्राणिन, तदेकरूप मित्यर्थ । सुगम मन्वत् ॥ ४ ॥

"अथोखा करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतवद् व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तर तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषा सुत्पादने प्रजोत्पादन मित्यर्थ । 'प्रजनन' प्रकृष्ट जनन जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थ । 'अनन्तर्हिता' व्यापारान्तरेणाव्यवहिता कुर्यात् । उखाया विश्वज्योतिषाश्च मध्ये व्यवधान न कुर्यादिति भाव । तच्चानन्तर्हितत्व सुखात् प्राङ् निष्पादनेऽपि सम्भवतीत्याह— "उत्तरा करोतीति । 'उत्तरा' उखाया उत्तरभाविनी कुर्यात् । 'अथो गर्भे उत्खं गर्भस्थान्तर-षेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामपत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्व मितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यजु' मन्त्रः, तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थ । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूताया मृद 'इतरा' अषाढादिस्मृतिरिक्ता, कुर्यात्, 'एता अनि-कृता' अषाढा विश्वज्योतिषो निर्वचनं प्राप्ता * ॥ ६ ॥

* "विश्वशब्दोपेतेश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिष । ताश्च तिस्रः — प्रथममध्यमोत्तमचित्तिषु उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४ ४ ६ सा० भा० ।

“प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘एष’ चयनलक्षण ‘अग्नि-’
 ‘प्रजापति’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्त’ कार्यात्मना स्थितम्,
 ‘अनिरुक्त’ कारणात्मना वर्त्तमान मिति विवेक । यन्निरुक्ता-
 निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् द्वय प्रजापतिरेव ।
 ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापते ‘यत् निरुक्त रूपम्’,
 तत् कार्यात्मक ‘परिमितम्’, तत् सस्कृतवान् भवति । अतथा-
 भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूत प्रजापते रूपं सस्करोति । एव
 विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूपं सुभयं जानन् सस्कृता भवति ।

अवशिष्टाया मृदो विनियोग माह— “अथोपशयायै पिण्ड
 परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखा कृत्वा यजमान इति
 शेष । उपशेते इति ‘उपशया’ मृदुच्यते * । ‘प्रायश्चित्तिभ्य’
 उखाभेदपरिहारोपाया , तदर्थं मित्यर्थं ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसक्तङ्गिरुखा धूपयति दक्षि-
 णान्यादीमेरेकैकेन वसवरुत्वेति प्रति मन्त्र मिति †, तदिदं
 विधाय प्रशंसति— “अथैना धूपयति स्वेन्ने न्वेवेति । ‘स्वेन्ने
 न्वेव’ स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मण’
 उख्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ सस्कृतत्वसिद्धये ।
 “यद्देवेत्यादि , धूपनार्थवाद । उखाया प्राधान्यात् शिरस्त्वा-
 मिधानम् । नासारम्भेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम तत्स-
 ञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचार ॥ ८ ॥

“अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वसक्तङ्गिरेव भवितव्य
 मिति नियमे कारण माह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ७

† का० श्रौ० सू० १६ ४. ८

“प्रजापतेरक्षि अश्वयत्तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वम्”—इति श्रुते * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्ने पिण्डात्मकत्वं प्राक् प्रतिपाद-
जात्, सवत्सर प्रजापतिरिति श्रुते सवत्सर मुख्याग्नेर्द्वार्य-
माणत्वाद्वा अग्निं प्रजापति । अश्वशक्तद्वारा धूपनं प्रश-
सति—“तद्वै शक्तैवेत्यादिना । ‘शक्ता’—इति पदे “पद्म”—
इत्यादिना † शक्तादेशः । ‘जग्धम्’ भक्षितम् । अदेर्जग्धा-
देशः ‡ । ‘यातयाम’ कालान्तरगमनम्, गतसारं मित्यर्थः ।
यत एवम्भूतम् अतः स्वसम्बन्धिनम् ‘अश्वम्’ अपि न हिनस्ति’
अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषां पशूनां सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्गः ।
अतोऽश्वशक्तैर्धूपनं प्रशस्तम् ॥ ८ ॥

अथ प्रथमशक्ता धूपने मन्त्रमाह—“वसवस्त्वा धूपयन्तु
गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वदिति § । हे उखे । त्वां ‘वसव’ अष्ट-
सङ्ख्याका ‘धूपयन्तु’ अश्वशकधूपनेन सस्जुर्वन्तु । कीदृशा
वसवः ? गायत्र्याख्येन छन्दसा सहिता, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसो
यथा स्वकीये चयने ‘अधूपयन्’, एव मित्यर्थः ॥ । वसूनां गायत्र-
च्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्यं निमित्तम्, अष्टौ हि वसवः,
अष्टाक्षरा च गायत्री ।

एव “रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन”—इत्यादयः ¶ अक्षरसङ्ख्या-

* तै० स० ५ ३ १२ १५ । † पा० सू० ६ १ ६२ ।

‡ “अदो जग्धिर्वापि किति”—इति पा० सू० २ ४ ३६ ।

§ वा० स० ११ ६० १ (सप्तमन्त्रात्मिकेषां कण्ठी) ।

॥ विशेषतस्त्वत्र २६८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० स० ११ ६० २ ।

द्वारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ-
मन्त्रे † विश्वेषा देवाना सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वेष्वन्वो-
रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनरा’, तेषां
हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘वैश्वानरा’ । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-
नियतसम्बन्धस्याभावात् केवला एवान्नाता ‡ । “एताभि-
देवैना मेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वस्त्रादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभि’ सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान्
भवति ॥ १० ॥

शतसंज्ञादेवतानां यत् सप्तसंज्ञासाम्यम्, तत् प्रशंसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति—
“यद्वा अपि बहुकृत्वं सप्त सप्तेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
शतकृतं मेकं सप्तकम्, मन्त्रगतञ्चापरम्, देवतानतं चान्यत् ।
एव ‘बहुकृत्व’ सप्तसंज्ञाया माहत्ताया मपि सप्तसंज्ञागतिरे-
कात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षस्थेव’ उखाख्ये यज्ञशिरस्थेव ‘सप्त
प्राणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५ ३]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्तत्र २६१ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† वा० ख० ११ ६० ४ । ‡ वा० ख० ११ ६० ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्राः, वरुणाः,

विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० ख० ११ ६० कण्ठ्या मान्नाताः ।

॥ इत्येव पूर्वतः २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम् ।